

A Historical Report on Natural Disasters during the Abbasid Era after the Destruction of the Holy Shrine of Imam Hussain (A.S.)

(An Explanation of the Narrations of Imam Reza (A.S.) regarding the Impact of Violating
the Sanctity of the Soil of Karbala on the Reduction of Disasters)

Vajihe Golmakani¹

1. Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Faculty of Theology, Ferdowsi University, Mashhad, Iran.
Email: Golmakani14@gmail.com

Article info

Abstract

Article type:
Research Article

Received:
7 November 2024

In Revised form:
8 January 2025

Accepted:
21 January 2025

Published:
26 February 2025

The teachings of Imam Reza (A.S.) are replete with precise and subtle points, attention to which can reveal the divine laws governing the universe for profound thinkers and researchers. One such law, inferable from the practical conduct of His Holiness, is the relationship between respecting the sacred soil of the Master of Martyrs (A.S.) and the reduction of natural disasters. This research, using a descriptive-analytical method and relying on primary historical data, seeks to answer whether the volume and intensity of natural disasters within the Abbasid Caliphate changed noticeably after the heinous destruction of the Holy Shrine of Imam Hussain (A.S.) by the Abbasid caliph Al-Mutawakkil in 236 AH. The findings of the research, based on a systematic examination and categorization of natural disasters during the early Abbasid period (from the beginning until the end of Al-Mutawakkil's rule), indicate that the greatest quantitative and qualitative volume of these disasters—characterized by diversity, vast geographical spread, very high human casualties, and unprecedented financial losses—occurred during the years of Al-Mutawakkil's rule, especially after the destruction of the Hussaini Shrine. This shows a remarkable concordance with the content of the narrations from Imam Reza (A.S.) concerning the role of desecrating the soil of Karbala in increasing calamities and disasters.

Keywords: Imam Reza (A.S.), The Soil of Imam Hussain (A.S.), Natural Disasters, Abbasid Caliphate.

Reference: Golmakani, Vajihe. (2024). A Historical Report on Natural Disasters During the Abbasid Era Following the Destruction of the Sacred Shrine of Imam Hussain (A.S.) (An Explanation of Imam Reza's (A.S.) Narrations on the Impact of Violating the Sanctity of Karbala's Soil on the Reduction of Calamities). *Imam Reza (A.S.) and Contemporary Sciences*. 2(6). 64-95.

Publisher: Imam Reza (A.S.) International University

DOI: <https://doi.org/10.22034/ijs.2025.410035.1024>

1. Introduction

This research examines one of the divine norms governing creation, which can be inferred from the practical conduct and narrations of Imam Reza (A.S.) concerning the relationship between respecting the sanctity of the sacred soil of the Master of Martyrs, Imam Hussain (A.S.), and the reduction of natural disasters. His teachings show special attention to the soil of Karbala as a symbol of Wilayah (divine guardianship) and a factor for repelling calamities. The historical turning point for testing this theory is the action of the Abbasid caliph Al-Mutawakkil in destroying the sacred shrine of Imam Hussain (A.S.) in 236 AH. This heinous event, which signaled the ruling regime's violation of the sanctity of a symbol of Wilayah, provides a suitable context for an empirical and historical examination of this divine norm. This research seeks to answer the fundamental question of whether, following this violation of sanctity, the volume and intensity of natural disasters within the Abbasid Caliphate underwent a noticeable change.

2. Research Objectives

The main objectives of this research were as follows:

- Historical Explanation: To provide a systematic and categorized report of natural disasters during the first Abbasid period (from 132 AH, the start of Al-Saffah's caliphate, until 247 AH, the end of Al-Mutawakkil's rule).
- Testing a Historical Hypothesis: To quantitatively and qualitatively examine and compare natural disasters during Al-Mutawakkil's reign, especially after 236 AH (the year of the shrine's destruction), with previous periods of the Abbasid Caliphate.
- Theological-Historical Explanation: To analyze the congruence of historical findings with the content of narrations attributed to Imam Reza (A.S.) regarding the role of respecting the soil of the Master of Martyrs (A.S.) in providing immunity from calamities.
- Filling a Research Gap: To conduct the first focused study on the statistical and historical relationship between the destruction of Imam Hussain's shrine and the increase in natural disasters, a topic not previously examined independently.

3. Methodology

This research was conducted using a descriptive-analytical method, relying on primary historical data. The theoretical framework of the study rests on three pillars:

1. The theory of divine norms in history based on Quranic verses.

2. The theory of the influence of rulers' actions on the natural environment, derived from narrations of the Ahl al-Bayt (A.S.).

3. The theory of the relationship between Wilayah and existential security, crystallized in the Hadith of the Golden Chain (Silsilat al-Dhahab).

Data Collection: Data related to natural disasters was extracted from reliable historical sources such as Tarikh al-Tabari, Al-Kamil by Ibn al-Athir, Muruj al-Dhahab by Al-Mas'udi, and Tarikh al-Ya'qubi. Hadith data was primarily gathered from the book Kamil al-Ziyarat by Ibn Qulawayh.

Data Classification: Information was organized into a systematic table based on criteria including year of occurrence, type of disaster, geographical region, and the caliph's name. Disasters were categorized into main groups: epidemics, climatic disasters (floods, droughts, storms), earthquakes, and other disasters (fires, famines, etc.).

Data Analysis: Three analytical methods were employed:

a) Quantitative Analysis: Examining the frequency and density of natural disasters in different periods.

b) Qualitative Analysis: Investigating historical connections between the event of the shrine's destruction and the increase in disasters.

c) Comparative Analysis: Measuring disaster statistics during Al-Mutawakkil's period compared to previous periods.

d) Validation: The validity of the findings was ensured using the principle of recurrent reporting (tawatur), cross-referencing data with multiple sources, and triangulation.

4 .Findings

The systematic examination of historical data led to the following key findings:

-Unprecedented Quantitative and Qualitative Increase in Disasters during Al-Mutawakkil's Reign: Data indicates that the highest quantitative and qualitative volume of natural disasters in the first Abbasid period, characterized by high diversity, widespread geographical scope, very heavy human casualties, and unprecedented financial losses, occurred during the years of Al-Mutawakkil's rule (232-247 AH).

-Simultaneity of Peak Disasters with the Violation of Sanctity: This peak is particularly evident after 236 AH (the year of the shrine's destruction). Disasters of this period included destructive widespread earthquakes (such as the earthquake of 242

AH with at least 45,000 fatalities and the earthquake of 245 AH for which Al-Mutawakkil spent 3 million dirhams on reconstruction), catastrophic floods (like the Mosul flood of 232 AH with approximately 100,000 deaths), epidemics, severe droughts, scorching storms, deadly frosts, and rare phenomena such as widespread pollution of the Tigris River and the permanent sinking of 13 areas in the Maghreb underground.

-Description of Al-Mutawakkil's Era as an Age of Calamities: Historical sources describe this period, due to the multitude and severity of disasters, as "filled with horrors" and "a time of calamities and tribulations." Reports such as a bird crying out in the sky calling people to divine piety indicate the peak of public terror.

-Congruence with the Narrations of Imam Reza (A.S.): These historical findings show a remarkable congruence with the content of the narrations of Imam Reza (A.S.), who considered the soil of Karbala a "safety from calamity" and, based on the Hadith of the Golden Chain, introduced security from punishment (including worldly disasters) as conditional upon the acceptance of Wilayah (of which the soil of Karbala is a symbol). Al-Mutawakkil's violation of sanctity is interpreted as breaking the connection with this "divine secure fortress," consequently activating the norm of increased calamities.

5. Conclusion

This research, by presenting systematic historical evidence, demonstrates that the period of Al-Mutawakkil's rule, especially after the event of the destruction of Imam Hussain's (A.S.) shrine, witnessed a significant and unprecedented increase in the quantity, intensity, and diversity of natural disasters. This finding shows significant alignment with the theoretical framework based on divine norms and the narrations of Imam Reza (A.S.), indicating that violating the sanctity of symbols of Wilayah can act as a factor for activating natural disasters within the framework of divine laws governing history.

This research is a first step in historically explaining the narrations of the Infallibles (A.S.) and demonstrating their objective manifestation in the arena of history. This model can be applied to examine the connection between other religious events and natural phenomena in different periods of Islamic history.

Keywords: Imam Reza (A.S.), The Soil of Imam Hussain (A.S.), Natural Disasters, Abbasid Caliphate.

مجلس شورای اسلامی
جمهوری اسلامی ایران

گزارش تاریخی از بلاای طبیعی دوره عباسیان پس از واقعه تخریب مرقد مطهر امام حسین علیه السلام

(تبیین روایات امام رضا علیه السلام درباره تأثیر حرمت تربت کربلا بر کاهش بلاها)

وجیهه گل مکانی^۱

Email: Golmakani14@gmail.com

۱. استادیار گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات، دانشگاه فردوسی، مشهد، ایران.

چکیده

اطلاعات مقاله

تعالیم امام رضا علیه السلام سرشار از دقایق و نکات ظریفی است که توجه به آنها می‌تواند سنت‌های الهی حاکم بر جهان آفرینش را برای ژرف‌اندیشان و اهل تحقیق آشکار سازد. یکی از این سنت‌ها که از سیره عملی آن حضرت قابل استنباط است، رابطه میان حرمت تربت مقدس سیدالشهدا علیه السلام و کاهش بلاهای طبیعی می‌باشد. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و با اتکا به داده‌های تاریخی دست‌اول، در پی پاسخ به این پرسش است که آیا پس از واقعه شوم تخریب مرقد مطهر امام حسین علیه السلام توسط متوکل عباسی در سال ۲۳۶ قمری، حجم و شدت بلاهای طبیعی در قلمرو خلافت عباسی دستخوش تغییر محسوسی شده است یا خیر. یافته‌های تحقیق که مبتنی بر بررسی و دسته‌بندی نظام‌مند بلاهای طبیعی دوره اول عباسی (از آغاز تا پایان حکومت متوکل) است، نشان می‌دهد که بیشترین حجم کمی و کیفی این بلاها، با ویژگی‌هایی چون تنوع، گستردگی جغرافیایی، تلفات انسانی بسیار بالا و خسارات مالی بی‌سابقه، در سال‌های حکومت متوکل به‌ویژه پس از تخریب حرم حسینی به وقوع پیوسته است. این امر همخوانی قابل تأملی با مفاد روایات امام رضا علیه السلام درباره نقش حرمت زدایی از تربت کربلا در افزایش مصایب و بلاها دارد.

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۳/۰۸/۱۷

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۳/۱۰/۱۹

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۳/۱۱/۰۲

تاریخ انتشار:

۱۴۰۳/۱۲/۰۸

کلیدواژه‌ها: امام رضا علیه السلام، تربت امام حسین علیه السلام، بلاهای طبیعی، خلافت عباسی.

استناد: گل مکانی، وجیهه. (۱۴۰۳). گزارش تاریخی از بلاهای طبیعی دوره عباسیان پس از واقعه تخریب مرقد مطهر امام حسین علیه السلام (تبیین روایات امام رضا علیه السلام درباره تأثیر حرمت تربت کربلا بر کاهش بلاها). امام رضا علیه السلام و علوم روز. ۲(۶): ۹۵-۶۴. ناشر: دانشگاه بین‌المللی امام رضا علیه السلام

Doi: <https://doi.org/10.22034/ijis.2025.410035.1024>

۱. بیان مسئله

ضوابطی که خداوند متعال بر اساس حکمت خود، در تدبیر امور عالم قرار داده است در ادبیات دینی، به عنوان سنت‌های الهی شناخته می‌شوند. شناخت این سنت‌ها و قوانین الهی به انسان‌ها کمک می‌کند تا تفسیری روشن از واقعیت‌ها و حقایق جهان داشته و بر پایه آن، فلسفه و سبک زندگی خود را ساماندهی کنند. توجه به سیره معصومین علیهم السلام در واقع کشف تعداد بی‌شماری از سنت‌های الهی است که سبب می‌شود با درک مفاهیم و راز و رمزهای نهفته در رفتار و روایات آن بزرگواران، حقایق جهان خلقت و حوادث آن را تفسیر نمود. یکی از نکات قابل تأمل در سیره امام رضا علیه السلام توجه آن حضرت به تربت مرقد سیدالشهدا و هدیه دادن آن به شیعیان، برای محفوظ ماندن از بلایاست.

دعوت عباسیان در سال ۱۰۰ ه.ق. پس از آن که ابوهاشم پسر محمد بن حنفیه با وصیت خویش امامت را به محمد بن علی عباسی واگذار کرد، آغاز و در سال ۱۳۲ به ثمر نشست. در این مدت عباسیان از سیاست‌های غیر متعادل امویان در برابر مردم غیر عرب و برخی گروه‌های عرب بهره جستند و با شعار «الرضا من آل محمد» گروه‌های زیادی از طرفداران اهل بیت علیهم السلام و شیعیان را با خود همراه ساختند و سرانجام توانستند با بهره‌گیری از مفاهیم شیعی به خلافت دست یابند. اما پس از شکل‌گیری خلافتشان و آشکار شدن سیاست‌های مذهبی آنان به ویژه در تقابل با اهل بیت علیهم السلام، موقعیت ایدئولوژیک آنان متزلزل و بحران مشروعیت تبدیل به مهم‌ترین بحران پیش روی ایشان گردید.

در این دوره برخی از خلفای عباسی مانند متوکل سهم بیشتری در اجرای سیاست‌های مخالف با اهل بیت علیهم السلام داشتند تا جایی که متوکل دستور به تخریب مرقد حسین بن علی علیه السلام داد. با توجه به اهمیت ویژه حرمت تربت مرقد سیدالشهدا در سیره عملی امام رضا علیه السلام و تأکید آن حضرت بر تأثیر آن بر کاهش انواع بلایا، پرسش نوشتار حاضر این است که آیا حجم بلایای طبیعی در دوره متوکل و پس از دستور تخریب مرقد امام حسین علیه السلام تغییری یافته است؟ در این پژوهش به علت گستردگی قلمرو جغرافیایی حکومت عباسیان و وقوع متعدد بلایای طبیعی، تنها داده‌های تاریخی دوره اول عباسیان (از آغاز تشکیل خلافت تا پایان حکومت متوکل عباسی) استخراج و تحلیل شده‌اند. در این زمینه تا کنون هیچ پژوهش مستقلی صورت نگرفته است و پژوهش حاضر نیز قصد ندارد به تحلیل داده‌های فرا تاریخی بپردازد بلکه صرفاً گزارشی تاریخی از حجم بلایای طبیعی دوره اول خلافت عباسیان ارائه داده است. همان‌طور که جدول ۱ نشان می‌دهد سخت‌ترین و متمایزترین انواع بلایای این دوره پس از سال ۲۳۶ و در دوره متوکل رخ داده‌اند.

۲. پیشینه پژوهش

موضوع بلاای طبیعی در دوره خلافت عباسی و به ویژه ارتباط آن با رویدادهای سیاسی و مذهبی عصر متوکل، از جمله موضوعاتی است که اگرچه به صورت پراکنده در منابع تاریخی مورد اشاره قرار گرفته، اما کمتر به عنوان یک مسئله مستقل و نظام مند، با رویکردی تحلیلی - تاریخی مورد بررسی قرار گرفته است. در بررسی پیشینه این تحقیق، می توان آثار و مطالعات مرتبط را در چند محور دسته بندی نمود:

الف. مطالعات تاریخی درباره دوره عباسی و خلفای آن: آثاری همچون «تاریخ طبری»، «مروج الذهب» مسعودی، «الکامل» ابن اثیر و «تاریخ یعقوبی» گزارش های ارزشمندی از رویدادهای سیاسی، اجتماعی و طبیعی این دوره ارائه داده اند. همچنین، پژوهش های معاصر مانند کتاب «تاریخ خلافت عباسی» اثر سید احمد رضا خضری، چارچوب کلی رویدادهای سیاسی این عصر را ترسیم کرده اند. این منابع، بستر تاریخی لازم برای استخراج داده های مربوط به بلاای طبیعی را فراهم می کنند، اما عمدتاً به تحلیل جداگانه و نظام مند این بلایا و ارتباط آن با رویدادهای مذهبی نپرداخته اند.

ب. مطالعات مربوط به سیره و روایات امام رضا علیه السلام: منابع حدیثی شیعه، به ویژه کتاب «کامل الزیارات» ابن قولویه، احادیثی را از امام رضا علیه السلام درباره فضیلت و آثار تربت امام حسین علیه السلام نقل کرده اند. این روایات، مبانی کلامی و اعتقادی پژوهش حاضر را تشکیل می دهند. مطالعاتی همچون «موضع امام رضا علیه السلام در قبال حرکت های سیاسی علویان در زمان عباسیان» (۱۳۹۲) اثر درخشه و همکاران نیز درباره سیره سیاسی و اجتماعی امام رضا علیه السلام انجام شده است، اما تمرکز خاص بر تبیین تاریخی - طبیعی روایات مرتبط با تربت سیدالشهدا علیه السلام و آزمون عینی آن در بستر تاریخی، موضوعی نو و کمتر پرداخته شده است.

ج. مطالعات مربوط به حرمت کربلا و تخریب های آن: منابعی مانند «مثیر الاحزان» ابن نما، «مقاتل الطالیین» ابوالفرج اصفهانی و نیز آثار معاصرین مانند «تاریخ کربلا» اثر عبدالجواد الکلیدار و «زیارتگاه های اهل بیت علیهم السلام جایگاه تعظیم شعائر الهی» اثر محمد رجب عبدالوهاب، به طور مفصل به موضوع تخریب های مکرر حرم امام حسین علیه السلام، به ویژه در دوره متوکل پرداخته اند. این پژوهش ها جنبه های تاریخی، انگیزه های سیاسی و پیامدهای اجتماعی این رویداد شوم را روشن ساخته اند، اما عمدتاً پیوند مستقیم این رویداد را با افزایش بلاای طبیعی به عنوان یک سنت الهی، در کانون توجه قرار نداده اند.

د. مطالعات درباره بلایای طبیعی در تاریخ اسلام: برخی از پژوهش‌های جدید به بررسی بلایای طبیعی در دوره‌های مختلف تاریخی پرداخته‌اند. برای مثال، کتاب «طاعون و افول تمدن اسلامی» اثر والترز دالس به تأثیر بیماری‌های همه‌گیر بر جوامع اسلامی اشاره دارد. همچنین، مطالعات پراکنده‌ای درباره زمین‌لرزه‌ها، سیلاب‌ها و قحطی‌ها در متون تاریخی وجود دارد. با این حال، تمرکز این پژوهش‌ها عمدتاً بر تحلیل اقتصادی و اجتماعی این بلایا بوده و کمتر به دنبال کشف الگوها و ارتباط آن با رویدادهای خاص مذهبی در چارچوب سنت‌های الهی بوده‌اند.

پژوهش حاضر با ترکیب دو حوزه «مطالعات تاریخی» و «مطالعات حدیثی - کلامی» و با روش توصیف و تحلیل داده‌های تاریخی، در صدد پر کردن خلأ موجود است. این پژوهش، اولین مطالعه متمرکز بر رابطه آماری و تاریخی بین تخریب حرم امام حسین علیه‌السلام و افزایش بلایای طبیعی در دوره متوکل است. تبیین تاریخی یک حدیث خاص از امام رضا علیه‌السلام درباره تأثیر حرمت تربت کربلا بر کاهش بلایا که آن را از سطح یک مفهوم اعتقادی محض به یک فرضیه تاریخی قابل آزمون تبدیل می‌کند. استخراج و دسته‌بندی نظام‌مند داده‌های پراکنده مربوط به بلایای طبیعی و ارائه تحلیلی جدید از تاریخ اسلام می‌تواند به‌عنوان الگویی برای بررسی ارتباط بین رویدادهای مذهبی و پدیده‌های طبیعی در دیگر ادوار تاریخی مورد استفاده قرار گیرد. بدین ترتیب، این نوشتار با نگاهی نو و مسئله‌محور، گامی در جهت توسعه فهم ما از تعامل سنت‌های الهی با تاریخ جوامع اسلامی برمی‌دارد.

۳. چارچوب نظری و روش پژوهش

چارچوب نظری این پژوهش بر سه رکن اصلی استوار است که مبانی تحلیلی تحقیق را تشکیل می‌دهند. نخستین رکن، نظریه سنت‌های الهی در تاریخ است که مبتنی بر آیات قرآنی شکل گرفته است. بر این اساس، سنت‌های الهی به‌عنوان قوانین ثابت و تغییرناپذیر حاکم بر جامعه و تاریخ در نظر گرفته می‌شوند. دومین رکن، نظریه تأثیر اعمال حاکمان بر محیط طبیعی است که ریشه در روایات اهل بیت علیهم‌السلام دارد. بر این اساس، گناهان عمومی به‌ویژه ظلم حاکمان می‌تواند موجب تغییرات محیطی و طبیعی شود. در این پژوهش، تخریب اماکن مقدس به‌عنوان مصداق بارز ظلم و عامل ایجاد پیامدهای طبیعی مورد بررسی قرار گرفته است. سومین رکن، نظریه رابطه ولایت و امنیت وجودی است که بر

حدیث سلسله الذهب استوار است. در این نظریه، ولایت اهل بیت علیهم السلام به عنوان عامل مصونیت از بلا یا و تربت امام حسین علیه السلام به عنوان مظهر تجلی ولایت و تأثیر گذار در دفع بلا در نظر گرفته می شود.

بر اساس این مبانی نظری، چارچوب عملیاتی تحقیق به این صورت ترسیم شده است: تخریب حرم امام حسین علیه السلام به عنوان متغیر مستقل منجر به خروج از دایره ولایت و حرمت شکنی می شود. این امر موجب فعال شدن سنت های الهی شده و در نهایت افزایش بلایای طبیعی را به عنوان متغیر وابسته به دنبال دارد. در سطحی عمیق تر، مبانی کلامی-فلسفی پژوهش شامل اصولی چون اصل علیت و نظام اسباب و مسببات در جهان آفرینش، رابطه طولی بین علل مادی و علل معنوی، و تأثیر گذاری امور معنوی در جهان مادی است که بر اساس حکمت متعالیه تبیین شده اند. این چارچوب نظری جامع، امکان تحلیل پدیده های تاریخی را در چهارچوبی نظام مند فراهم آورده و پیوند بین حوزه های به ظاهر مجزای تاریخ، حدیث، کلام و علوم طبیعی را به گونه ای علمی تبیین می کند.

فرایند روش شناختی تحقیق نیز در چهار مرحله اصلی سازمان یافته است. در گام نخست، گردآوری داده ها از منابع دست اول تاریخی و حدیثی صورت پذیرفته است. داده های مربوط به بلایای طبیعی از منابعی چون تاریخ طبری، مروج الذهب مسعودی، الکامل ابن اثیر و دیگر متون معتبر استخراج شده اند. همچنین، داده های حدیثی مرتبط با فضیلت تربت امام حسین علیه السلام عمدتاً از کتاب کامل الزیارات ابن قولویه گردآوری شده اند. کلیه این داده ها در بازه زمانی دوره اول خلافت عباسی (۱۳۲ تا ۲۴۷ قمری) متمرکز شده اند.

در مرحله طبقه بندی داده ها، اطلاعات گردآوری شده در قالب جدولی نظام مند سازماندهی شده اند. این طبقه بندی بر اساس معیارهای سال وقوع، نوع بلا، منطقه جغرافیایی و خلیفه زمان صورت گرفته است. بلایای طبیعی در قالب دسته های اصلی شامل بیماری های همه گیر، بلایای آب و هوایی، زمین لرزه ها و سایر بلا یا دسته بندی شده اند. در مرحله تحلیل داده ها، از سه روش تحلیلی بهره گرفته شده است. تحلیل کمی به بررسی فراوانی و تراکم بلایای طبیعی در دوره های مختلف خلافت عباسی پرداخته است. تحلیل کیفی، پیوندهای تاریخی بین رویداد مذهبی تخریب حرم و افزایش بلایای طبیعی را مورد کاوش قرار داده است. همچنین، تحلیل مقایسه ای، آمار بلا یا در دوره متوکل را با دوره های پیشین مقایسه کرده است. در نهایت، روش اعتبارسنجی پژوهش بر سه پایه استوار شده است. استفاده از اصل تواتر در گزارش های تاریخی، تطبیق داده ها با منابع چندگانه و بهره گیری از روش سه سو سازی در تحلیل داده ها، صحت و اعتبار یافته های تحقیق را تضمین می کند.

۴. مفهوم شناسی

بلای طبیعی: «بلاء» برگرفته از «بلی» دارای دو معنای اصلی است که بقیه معانی به این دو برمی گردد: ۱. کهنه شدن و فرسودگی؛ ۲. امتحان و اختبار. بلا به معنای امتحان در هر یک از خوبی‌ها و بدی‌ها جریان دارد (ابن فارس، ۱۳۹۹، ج ۱، ص ۲۹۲). راغب می‌نویسد امتحان به دو منظور انجام می‌گیرد: الف) شناخت حالات فرد و دستیابی به خصوصیات که نامعلوم است؛ ب) آشکار شدن نیکی‌ها و بدی‌ها بدون آنکه چیزی مجهول باشد که امتحان الهی فقط با این هدف است. گاهی نیز هر دو هدف مقصود امتحان کننده است و این امتحان گاه با نعمت‌های سرورآفرین و با هدف شکرگزاری است و گاه با محنت‌ها و بلایا و با هدف صبر بر آن است (راغب اصفهانی، ۱۳۷۴، ص ۱۴۶-۱۴۵).

بلایای طبیعی آن دسته از بلایایی است که از طبیعت نشأت گرفته و منجر به کاهش موجودی سرمایه انسانی، اجتماعی، فیزیکی می‌شوند. هر یک از بلایای طبیعی به‌عنوان یکی از آسیب‌رسان‌های تمدنی، ویژگی خاص خود را دارند؛ لیکن مشخصه مشترک تمامی آنان تخریب، ویرانگری و ضربه شدید به دستاوردهای انسانی است که به تدریج شکل گرفته‌اند و به یک‌باره از بین می‌روند یا آسیب شدید به آنها وارد می‌آید (والترز دالس، ۱۳۹۵، ص ۱۲). به‌استثنای خشکسالی که شواهد آن از قبل، قابل مشاهده است، سایر بلایای طبیعی از آن جهت که به طور ناگهانی اقتصاد را از حالت تعادل خارج می‌کنند بسیار مهم هستند و چنانچه از قبل برای مهار اثرات آنها تدابیری وجود نداشته باشد منجر به بحران‌های اقتصادی به‌ویژه در حوزه امنیت اقتصادی می‌شوند و تبعات سیاسی و اجتماعی خاصی را به دنبال خواهند داشت.

۵. رابطه تربت امام حسین علیه‌السلام و مصونیت از بلایا در تعالیم امام رضا علیه‌السلام

روایات امام رضا علیه‌السلام نشان‌دهنده یک راهبرد کلی در نگرش آن حضرت درباره تأمین امنیت در پرتو ولایت است که حدیث سلسله الذهب تجلی تام و کامل این نگرش می‌باشد. توجه به سیره آن حضرت، نشان می‌دهد که ایشان ولایت ائمه اطهار علیهم‌السلام را در ابعاد مادی نیز، در حفظ شیعیان از بلایای طبیعی مؤثر می‌دانند. در کتاب کامل الزیارات، ابن قولویه از شخصی نقل می‌کند که گفت: امام علی بن موسی‌الرضا علیه‌السلام از خراسان برایم بسته‌ای را فرستاد. وقتی آن را گشودم در میانش خاکی را یافتم. از کسی که آن را آورده بود پرسیدم: این چیست؟ گفت: خاک قبر امام حسین علیه‌السلام است. حضرت رضا علیه‌السلام هدیه‌ای برای کسی نمی‌فرستد، مگر آنکه کمی از این خاک را در

میانش می‌گذارند و می‌فرمایند: به اذن و مشیت خدا، امان از بلاهاست. (ابن قولویه، ۱۳۸۸، ص ۶۰۵) همچنین در روایتی از آن حضرت آمده است که در تربت امام حسین علیه‌السلام شفای هر دردی وجود دارد و موجب آرامش انسان در هنگامه‌های ترس و وحشت می‌شود (همان).

حدیث سلسله الذهب که در مسیر حرکت امام رضا علیه‌السلام از مدینه به مرو در نیشابور ایراد گردید، تنها یک روایت معمولی نیست، بلکه بیانی حکیمانه از ساختار هستی و نقش محوری ولایت در نظام آفرینش است. «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ حِصْنِي، فَمَنْ دَخَلَ حِصْنِي أَمِنَ مِنْ عَذَابِي» (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۱۳۵) این جمله بنیادین، توحید را به مثابه دژی نفوذناپذیر معرفی می‌کند که پناهنده به آن از عذاب الهی در امان می‌ماند. اما نکته عمیق و منحصر به فرد این حدیث، شرطی است که امام رضا علیه‌السلام بلافاصله پس از آن بیان می‌فرمایند: «بِشُرُوطِهَا وَ أَنَا مِنْ شُرُوطِهَا». این شرط، کلید فهم رابطه توحید و ولایت است. امام علیه‌السلام به صراحت اعلام می‌کنند که توحید واقعی، مشروط به پذیرش ولایت اهل بیت علیهم‌السلام است و خود ایشان یکی از این شروط به شمار می‌آیند. در تبیین این رابطه می‌توان گفت که «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ» به عنوان دژ امن، زمانی می‌تواند پناهگاه مطمئنی باشد که دروازه‌های آن به دست «اولیاء الله» گشوده شود بنابراین، امنیت از عذاب - که شامل بلاهای دنیوی و عذاب اخروی می‌شود- تنها در سایه توحید حقیقی و به تبع آن، پذیرش ولایت میسر خواهد بود.

این نگرش کلان، مبنای سیره عملی امام رضا علیه‌السلام در توجه ویژه به تربت سیدالشهدا علیه‌السلام است. از منظر ایشان، تربت امام حسین علیه‌السلام تنها یک خاک مقدس نیست، بلکه نماد عینی و مادی ولایت است. خاک کربلا، به دلیل آنکه پیکر مطهر امام حسین علیه‌السلام - که عین ولایت بود - در آن آرمیده، از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. هنگامی که امام رضا علیه‌السلام تربت کربلا را به عنوان هدیه برای شیعیان می‌فرستند و می‌فرمایند: به اذن و مشیت خدا، امان از بلاهاست، در حقیقت مصداق عملی همان دژ امن را ارائه می‌دهند. این اقدام نشان می‌دهد که اثرگذاری تربت در دفع بلا، نه به دلیل ویژگی‌های ذاتی خاک، بلکه به برکت تبعیت از ولایت و تجلی آن در این خاک پاک است. بر این اساس، می‌توان دریافت که چرا حرمت‌شکنی نسبت به چنین مکانی - همچون تخریب حرم توسط متوکل عباسی - می‌تواند موجب افزایش بلاها گردد. هنگامی که حرمت نماد ولایت شکسته شود، در حقیقت پیوند جامعه با آن دژ امن الهی سست می‌گردد و در نتیجه، مصونیت از بلاها کاهش می‌یابد. از این منظر، افزایش بلاهای طبیعی در دوره متوکل را می‌توان تجلی عینی

همان سنت الهی دانست که در حدیث سلسله الذهب به آن اشاره شده است: هر که وارد دژ توحید نشود - و شرط آن، پذیرش ولایت است - از عذاب در امان نخواهد بود. بنابراین، از نگاه امام رضا علیه السلام، تربت امام حسین علیه السلام به عنوان یک نماد ولایی، وسیله ای برای تحقق عملی دژ امن الهی است و حرمت آن، شاخصی برای ارزیابی ارتباط جامعه با نظام ولایت محسوب می شود.

۶. بررسی واقعه تخریب مرقد مطهر امام حسین علیه السلام در منابع تاریخی

گزارش های تاریخی مربوط به تخریب مرقد مطهر امام حسین علیه السلام در دوره متوکل، در منابع متعدد شیعی و اهل سنت انعکاس یافته اند. طبری در تاریخ خود و مسعودی در مروج الذهب ذیل حوادث ۲۳۶ هجری حادثه را شرح داده اند. طبری می نویسد: «در این سال متوکل بگفت تا قبر حسین بن علی را ویران کنند و منزلها و خانه های اطراف آن را نیز ویران کنند و خیش بزنند و بذر پاشند و آبیاری کنند و مردم را از رفتن به نزد آن ممنوع دارند. گوید که عامل سالار نگهبانان در آن ناحیه بانگ زد که پس از سه روز هر که را به نزد قبر وی یافتیم به مطبق می فرستیم و مردم بگریختند و از رفتن به نزد قبر خودداری کردند و آن محل را شخم زدند و اطراف آن را کشت کردند.» (طبری، ۱۳۷۵، ج ۱۴، ص ۶۰۳)

مسعودی نیز در مروج الذهب آورده است: «پیش از خلافت منتصر خاندان ابوطالب در محنتی بزرگ بودند و جان هایشان در خطر بود، از زیارت قبر حسین و سرزمین غرای کوفه ممنوع بودند و دیگر شیعیان آنها را نیز از حضور در این جاها باز داشته بودند و این به موجب فرمانی بود که متوکل به سال دو بیست و سی و ششم داده بود و هم در آن سال دیربج نامی را مأمور کرد تا قبر حسین بن علی رضی الله تعالی عنهما را ویران کند و زمین آن را درهم بکوبد و اثر آن را محو کند و هر کس را نزدیک آن یافت مجازات کند.» (مسعودی، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۵۴۲-۵۴۱) تاج الدین معروف به «ابن ساعی» خازن کتابخانه منتصر عباسی که در علم تاریخ تبحر کامل داشت در کتاب اخبار الخلفاء بدون ذکر سال وقوع، دستور متوکل برای تخریب مرقد مطهر امام حسین علیه السلام را ثبت کرده است. (ابن ساعی، ۱۳۰۹، ص ۶۱) ابوالفرج اصفهانی در مقاتل الطالبیین علت این اقدام را نیز که به هوی و هوس متوکل و عدم حضور یک کنیز و غیبت او به خاطر زیارت قبر ابی عبدالله ارتباط دارد تشریح می کند. وی در این گزارش به شکنجه های زائرین مرقد امام حسین علیه السلام نیز اشاره می کند (ابوالفرج اصفهانی، ۱۳۳۹، ج ۲، ص ۳۸۶). این گزارش تاریخی در بحار الانوار (ج ۴۵، ص ۳۹۷) و مناقب ابن شهر آشوب (ج ۲، ص ۱۹۰) نیز آمده است و مفصل ترین روایت آن در أمالی شیخ طوسی ثبت شده است (طوسی، ۱۳۸۸، ص ۷۳۲-۷۲۵).

تصویر ۱: نقشه جغرافیای تاریخی حکومت عباسی

۷. بلاای طبیعی در دوره اول عباسی

منابع تاریخی منعکس کننده انواع رخداد های طبیعی در دوره اول عباسیان هستند که به تفکیک زمان هر خلیفه عباسی، در جدول ۱ این مقاله جمع شده اند. همان طور که در این جدول ملاحظه می شود بلاای طبیعی این دوره، در اشکال مختلف و با پراکندگی های جغرافیایی متعدد اتفاق افتاده و شامل انواع زیادی از بلایا همچون بیماری های همه گیر، زلزله، سیل، آتش سوزی، خشکسالی، گرما و سرمای شدید، طغیان رودخانه ها، کم آبی، یخبندان، آلودگی آب ها، برف و تگرگ شدید و حتی رانش زمین بوده است. این حوادث طبیعی گاهی قحطی را نیز به دنبال داشته است. تعدادی از این حوادث مانند آنچه در سال های ۲۴۱ و ۲۴۲ ه.ق. رخ داده است، بسیار گسترده بوده و خسارات مالی مستقیم و اثرات سیاسی و اجتماعی غیرمستقیم سنگینی را بر حکومت عباسیان وارد کرده است.

۷-۱. بیماری ها

اولین گزارش های تاریخی مربوط به حوادث شکل گیری خلافت عباسی، توأم است با احتمال علت مرگ ابراهیم امام در زندان حران بر اثر وبا و خبر از شیوع وبا در این منطقه می دهند (ابن اثیر، ۱۳۷۱، ج ۱۵، ص ۵۳). علاوه بر آن مورخان آورده اند که بعد از سقوط بنی امیه و ظهور خاندان عباسی در سال ۱۳۲ ه.ق. طاعون در شام فروکش کرد (ابن حجر

عسقلانی، ۱۴۱۳، ص ۲۲۷) که نشان از وقوع وبا در مناطق مختلف شام، هم‌زمان با قیام عباسیان دارد. طاعونی که در رجب سال ۱۳۱ هـ.ق. آغاز شده بود، در برخی منابع به اسم طاعون سلم بن قتیبه معرفی شده است (ابن قتیبه، ۱۹۹۲، ص ۶۰۲). ثعالبی در «ثمار القلوب فی المضاف و المنسوب» آورده است: «قَالَ الْجَاهِظُ وَقَدْ كَانَتْ الطَّوَاعِينُ تَتَعَثَّرُ كَثِيرًا فَتَصِيرُ تَوَارِيخَ كَطَاعُونِ عَمَوَاسٍ وَطَاعُونِ الْعِذَارِيِّ وَطَاعُونِ الْأَشْرَافِ وَغَيْرِهَا وَلَمَّا مَلَكَ بَنُو الْعَبَّاسِ رَفَعَ اللَّهُ بَيْرُكْتَهُمُ الطَّوَاعِينَ وَالْمَوْتَانَ الْجَارِفَ عَن بَنِي آدَمَ» (ثعالبی، بی تا، ص ۶۸). ابن قتیبه در کتاب «المعارف» فهرستی از بیماری‌های واگیر در زمان اسلام آورده است (ر.ک: ابن قتیبه، ۱۹۹۲، باب ذکر الطواعین و اوقاتهما).

هنگامی که منصور به دمشق، پایتخت پیشین امویان رفت تا از طرف حکومت جدید خطبه بخواند، به دمشقیان گفت باید خدا را بستایند که از وقتی عباسیان به قدرت رسیدند، طاعون از سرشان برداشته شد. مردی در میان جمعیت جواب داد که خداوند عادل‌تر از آن است که در آن واحد، هم قدرت شما و هم طاعون را بر ما مسلط کند «وَقَالَ الْمَنْصُورُ يَوْمًا لِأَبِي بَكْرٍ بِنِ عِيَّاشٍ مَنْ بَرَكْتَنَا أَنْ رَفَعَ عَنْكُمْ الطَّاعُونَ فَقَالَ لَمْ يَكُنْ اللَّهُ لِيُجْمَعَكُم عَلَيْنَا وَالطَّاعُونَ» (ابن حجر عسقلانی، ۱۴۱۳، ص ۲۲۷؛ ثعالبی، بی تا، ص ۶۸). برخی محققان مستند به روایات گزارش شده در منابع تاریخی، معتقدند شیوع بیماری‌های همه‌گیر در مناطق تحت سلطه امویان و استمرار آن، یکی از عوامل مؤثر در سقوط بنی امیه بوده است. در یکی از اشعار که به نصر بن سیار منتسب شده است آمده که او نوشته است: سپاهیان اموی خواب نیستند؛ بلکه طاعون آنها را از حرکت واداشته. (العدوی، ۲۰۱۸، ص ۱۲۹). نویسنده اخبارالدوله العباسیه به حجم زیاد خسارات ناشی از این اپیدمی‌ها اشاره کرده است (مؤلف ناشناخته، ۱۳۹۱، ص ۲۵۰).

شام و عراق در دوره اموی، به‌خصوص از عود همه‌گیری‌ها و قحطی‌ها، رنج می‌کشیدند (والترز دالس، ۱۳۹۵، ص ۴۴). طاعون، نخبگان حکومتی را به همان اندازه مردم عادی از بین برد؛ به همین دلیل با ظهور این بیماری، خلفا و امرای بنی امیه با آنکه با سرزنش مردم مواجه می‌شدند از شهرها خارج و در دشت و صحرا سکونت می‌کردند (ابن عبدالحکم، ۱۹۹۵، ص ۲۶۴)؛ برای مثال هنگامی که هشام بن عبدالملک از دمشق گریخت مورد نكوهش قرار گرفت؛ اما پاسخ داد پدران من، مانند در کنار مردم را تجربه کردند و من رفتن را تجربه می‌کنم (بلاذری، ۱۹۹۶، ج ۸، ص ۳۸۹). حتی فرماندهان نظامی نیز سپاهیان خود را تا پایان همه‌گیری از پادگان‌ها به کوه‌ها یا دشت‌ها، حرکت می‌دادند (والترز دالس، ۱۳۹۵، ص ۴۴). همه‌گیری طاعون در دوره عباسیان نیز وجود داشت؛ اما ظاهراً شدت و فراوانی آنها کمتر

بوده است (همان، ص ۴۵).

اولین گزارش شیوع طاعون دوره عباسی را در سال ۱۳۴ هـ.ق. ابن تغری بردی در منطقه ری آورده است (ابن تغری بردی، ۱۳۹۲، ج ۱، ص ۳۲۹). طاعون بعدی مربوط به سال ۱۶۷ هـ.ق. است که در بصره و بغداد و عراق عرب فراگیر شد (ابن اثیر، ۱۹۶۵، ج ۶، ص ۷۵). بلاذری نیز خبر از وجود بیماری طاعون در منطقه فلسطین هم‌زمان با آغاز خلافت هارون می‌دهد و تدبیر خلیفه برای جبران خسارات مادی این حادثه را نیز بیان کرده و می‌نویسد: «در آغاز خلافت رشید، طاعونی در فلسطین پیامد که همه چیز را در کام خود فرو برد. چه بسا خانواده‌ها که همه اهل آن را، طاعون ببرد. زمین‌های ایشان ویرانه و بی‌کشته رها شد. پس حکومت در آنجا کسانی را گمارد که آبادش کنند و شخم‌زنان و کشاورزان را در آن جمع کرد و آن اراضی همه ملک دستگاه خلافت شد» (بلاذری، ۱۳۳۷، ص ۲۳۰). هارون همچنین دو سال بعد از این واقعه دستور به ساخت یک بیمارستان در بغداد داد. در بغداد بیمارستانی منسوب به برامکه هم ساخته شد (همان).

همان‌طور که بلاذری تصریح می‌کند اولین پیامد بیماری‌های فراگیر که منجر به مرگ تعداد زیادی از انسان‌ها می‌شد، کاهش جمعیت نیروی کار بود. این کاهش جمعیت به‌ویژه در روستاها تبعات سنگین‌تری را به همراه داشت. در اقتصاد این دوره که کشاورزی، شیوه غالب معیشت بود با کمبود نیروی کار و مرگ جمعیت زیادی از کشاورزان، کشاورزی مختل می‌شد و بلاای طبیعی، کمبود غذا و سپس قحطی را در پی داشت. در این شرایط تعداد بسیاری از افرادی که زنده می‌ماندند هم از ترس بیماری فرار می‌کردند و کاهش جمعیت تشدید می‌شد.

از طرفی جابجایی جمعیت و فرار مردم، ریسک ابتلای مردم در سایر مناطق را هم بالا می‌برد و شاید به همین علت باشد که ابن حجر عسقلانی در کتاب «بذل الماعون فی فضل الطاعون» بابی درباره نهی خروج از شهرهایی دارد که بیماری همه‌گیر در آن انتشار یافته است (ر.ک: ابن حجر عسقلانی، ۱۴۱۳: باب الرابع، فی حکم الخروج من البلد الذی یقع بها الطاعون/۲۲۷). البته شیوع بیماری‌های فراگیر، فرصتی هم برای بردگان فراهم می‌کرد تا از کار اجباری در بخش کشاورزی فرار کنند و در شهرها در شرایط بهتری کار کنند (والترز دالس، ۱۳۹۵، ص ۱۴۲)؛ اگرچه اثرات خسارت‌های ناشی از کاهش نیروی انسانی کار و همچنین خسارت‌های وارد شده به بخش‌های زیربنایی در کل اقتصاد توزیع می‌گردید و بودجه حکومت را به مخاطره می‌انداخت؛ اما نمی‌توان گزارش‌های تاریخی نشان‌دهنده این واقعیت - که «سود زیادی از املاک و ثروت‌های به‌جامانده از کشتگان ثروتمند این بلاها

که عمدتاً تلفات خانوادگی داشت به حکومت می‌رسید» (سید، ۱۴۰۰، ص ۴۹۵). - را نادیده گرفت.

بیشترین فراگیری و شیوع بیماری‌ها با عنوان وبا گزارش شده است که برخی از نمونه‌های آن در عصر اول عباسیان عبارت‌اند از: وبا در عراق در سال ۱۵۸ (طبری، بی‌تا، ج ۸، ص ۱۱۵)؛ وبا در بصره، بغداد و عراق عرب در سال ۱۶۷ (ابن اثیر، ۱۹۶۵، ج ۶، ص ۷۵)؛ وبای فراگیر در پایان سال ۱۶۸ و آغاز ۱۶۹ (یعقوبی، ۱۳۹۵، ص ۴۰۳)؛ شیوع وبا در مکه در سال ۱۷۴ (طبری، بی‌تا، ج ۸، ص ۲۳۹) و شیوع وبا در اردوگاه مسلمانان در منطقه سَرَقُوسه که منجر به مرگ و میر سپاهیان و تغییر سرنوشت جنگ گردید (ابن اثیر، ۱۹۶۵، ج ۶، ص ۳۳۵). وبا در سال ۲۰۴ ه.ق. در خراسان نیز گسترش یافت (مسعودی، ۱۳۷۴، ج ۲، ج ۴۴۱). شیوع بیماری در میان حیوانات نیز خسارات اقتصادی به دنبال داشت. طبری از شیوع یک بیماری مسری بین چهارپایان در سال ۲۴۱ خبر می‌دهد که در آن، تعداد زیادی از انواع چهارپایان حتی اسبان تلف شدند (طبری، بی‌تا، ج ۹، ص ۲۰۱).

۲-۷. سیل و خشکسالی

سیل و خشکسالی و عوامل طبیعی مربوط به آب، سهم زیادی در بلایای طبیعی دارند. آب، یکی از مهم‌ترین عوامل رونق فعالیت‌های اقتصادی و ایجاد تمدن بشری است. منابع تاریخی، اهمیت آب، نگهداری و حتی سلامت آن را در وقایع مختلف تاریخ اقتصادی مسلمانان به اشکال مختلف نشان می‌دهند تا جایی که آب سالم مورد تفاخر سرزمین‌های مختلف قرار می‌گرفت. مسعودی در مروج الذهب می‌نویسد: مردم بصره و کوفه و آب‌خواران دجله درباره آب‌هایشان و منافع و مضار آن مناظره‌ها دارند، از جمله مردم کوفه به عیب‌جویی اهل بصره گفته‌اند: «آب شما تیره و بدبوست» (مسعودی، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۳۳۷-۳۳۶). مردم کوفه به آب خودشان که فرات است بر آب دجله که آب بصره است تفاخر کرده و گفته‌اند: «آب ما از همه آب‌ها خوشگوارتر و مغذی‌تر است و برای تن از آب دجله سودمندتر است، فرات از نیل نیز بهتر است...» (همان).

در گزارش‌های این دوره تاریخی، آلودگی آب در سال ۲۳۲ در موصل آمده است (ازدی، ۱۴۲۷، ج ۲، ص ۱۸)، که علت آن را نویسنده تاریخ موصل، باران آلوده دانسته است (همان). اما مهم‌ترین و عجیب‌ترین نوع آلودگی آب‌ها در عراق درباره سال ۲۳۵ ه.ق. گزارش شده است که به گفته طبری، آب دجله در اثر این آلودگی، به مدت سه روز زردرنگ شد (طبری، بی‌تا، ج ۹، ص ۱۸۱). در زمان خلافت مأمون، در سال ۲۰۱ ه.ق. مردم خراسان،

اصفهان و ری به خشکسالی سنگینی گرفتار شدند و قحطی سختی در ایران به وجود آمد به طوری که منجر به مرگ انسان‌های زیادی شد (ابن اثیر، ۱۹۶۶، ج ۵، ص ۴۴۰)؛ گزارشی نیز از خشکسالی در نیشابور در سال ۲۱۴ وجود دارد (همان، ج ۵، ص ۴۹۲)؛ خشکسالی سیستان در سال ۲۲۰ هم در منابع جغرافیایی آورده شده است (مؤلف ناشناخته، ۱۳۳۶، ص ۱۸۶)؛ در این سال، آب هیرمند خشک شد و قحطی سخت و بی‌سابقه‌ای در سیستان پدید آمد که به گفته مؤلف تاریخ سیستان «حتی تجار و ثروتمندان بمرند و تا یک سال همین گونه بود» (همان، ۱۸۶).

داده‌های جدول پیوست نشان می‌دهد وقوع سیل عمدتاً در عراق بوده است. وُما در مقاله «جغرافیای تاریخی بغداد» که محل ساخت شهر را مخاطره‌آمیز توصیف کرده است (وُما، ۱۳۷۵، ص ۸۶-۸۷) این مطلب را تأیید می‌کند. او می‌نویسد: حتی زمانی هم که آب‌دهی دجله از میانگین موسوم عادی پرآبی تجاوز نمی‌کرد، بغداد و حتی کرخ و حومه ساحل راست آن باید خود را از شر این رود حفظ می‌کردند و از وارد شدن خسارت‌های جانی و مالی در سواحل آن ممانعت به عمل می‌آوردند (همان، ص ۹۳). در سال ۲۰۶، سیل در بیشتر مناطق عراق به‌ویژه منطقه سواد، زمین‌های کشاورزی و غلات را از بین برد و خسارات زیادی به اقتصاد این منطقه وارد کرد (ابن تغری بردی، ۱۳۹۲، ج ۲، ص ۱۸۰)؛ در سال‌های ۲۰۵ (ابن اثیر، ۱۹۶۶، ج ۶، ص ۳۶۲) و ۲۱۹ دجله طغیان کرده است (طبری، بی‌تا، ج ۸، ص ۲۰)؛ طغیان‌های دجله و فرات علاوه بر وارد کردن خسارت به پل‌ها و منازل مسکونی و از بین بردن مزارع، موجب توقف موقت کشتی‌ها و تأخیر واردات و صادرات کالاها و ضررهای اقتصادی ناشی از آن، مثل فاسد شدن کالاها یا صادراتی یا گرانی کالاها و وارداتی شد.

سیل موصل در سال ۲۳۲ ه.ق. تلفات جانی بسیار بالا داشته است، به طوری که ابن اثیر آورده است: «و فیها غرق کثیر من الموصل [و هلك] فیها خلق قیل کانوا نحو مائه ألف إنسان». امیر موصل سی هزار نفر را کفن کرد، زیرا امکان خارج کردن اجساد بسیاری از مردم ممکن نشد. بازارها نیز به طور کامل تخریب شدند (ابن اثیر، ۱۹۶۵، ج ۷، ص ۳۵). در این سال به علت اینکه سیل عظیم خسارات فراوانی به موصل وارد کرد، واثق عباسی دستور داد که مالیات ده یک کشتی‌ها را نگیرند (همان). کم‌آبی نیز از دیگر بلاهای طبیعی دوره عباسیان بود که بیشتر در حجاز گزارش شده است. کمبود شدید آب، در حج سال ۱۶۴ ه.ق. به قدری جدی بود که مهدی عباسی از نیمه راه از سفر حج بازگشت (ابن تغری بردی،

۱۳۹۲، ج ۲، ص ۴۷) در سال ۲۳۲ نیز تعداد زیادی از حاجیان، بر اثر تشنگی شدید در مسیر بازگشت از حج در نزدیکی ربهه مردند (طبری، بی تا، ج ۹، ص ۱۵۰). کمبود آب در مکه در سال ۲۴۵ ه.ق. به سبب فروریختن چشمه مکه اتفاق افتاده است (ابن اثیر، ۱۹۶۵، ج ۷، ص ۸۸). البته از بین رفتن حاجیان به سبب تشنگی در سال‌های دیگری نیز وجود دارد. این گزارش‌ها نشان‌دهنده بحران آب در شهرهای مقدس اسلامی است، زیرا بحران در حال تکرار است. البته برای رفع بحران آب در مکه، اقدامات محدودی در دوره اول عباسیان صورت گرفت. از آن جمله توجه هارون به چشمه‌هایی بود که از پس از روزگار معاویه، در خاک پنهان گشته بود. وی به احیای آن‌ها پرداخت و آب آن‌ها را در یک چشمه متمرکز کرد که به آن رشا گفته می‌شد. آنگاه برای آن، برکه‌هایی را در قسمت بالا و پایین مکه درست کرد که آب در آن‌ها می‌ریخت و مردم از آن استفاده می‌کردند. این روشی بود که تا پیش از لوله‌کشی که در سالهای اخیر رواج یافته، مورد استفاده مردم بود؛ اما زمانی که آن مقدار برکه کفاف نداد، زبیده همسر هارون دست به کار شده، زمین حنین را خرید، جایی که در آن نخل و زراعت بود. وی آن‌ها را از بین برد و برای انتقال آب آن‌جا به مکه، قناتهایی را درست کرد تا آن را به اطراف این شهر برساند. سپس در وادی نعمان، در بالای عرفات، جایی را خرید و آب آنجا را هم با قنات به عرفات رساند. وی همچنین برکه‌های موجود در مکه را اصلاح کرده، برکه دیگری بر آن افزود تا آب در آنها جمع شده، مردم از آن استفاده کند. مخارج این کارها در حدود یک میلیون و ۷۰۰ هزار دینار طلا بود. مأمون هم دستور ایجاد پنج برکه را در مکه داد که آب چشمه زبیده بر آنها مسلط بود (سبائی، ۱۳۸۵، ص ۲۰۶).

۳-۷. زلزله

زلزله به علت از بین بردن زیرساخت‌ها، مخرب‌ترین نوع بلایای طبیعی بود که هزینه‌های بالایی را بر حکومت‌ها متحمل می‌کرد. یکی از ویژگی‌های ممتاز عباسیان در عرصه اقتصادی و اجتماعی، بنیان‌گذاری و ساخت شهرهای متعددی است که در منابع مختلف به آنها اشاره شده است. وقوع زلزله در این زمان، سبب تخریب شهرها و وارد آمدن خسارت اقتصادی به این حکومت می‌شد.

در زمان عباسیان، بغداد بزرگ‌ترین شهر عراق بود؛ ولی یک قرن پیش از آنکه این سلسله روی کار بیاید مسلمانان در قرن اول، پس از فتح عراق به ساخت سه شهر بزرگ واسط،

کوفه و بصره دست زده بودند. این سه شهر تا چندین قرن، آبادی و رونق داشت و با شهر انبار (از شهرهای دوره ساسانیان) در ساحل فرات، بزرگ‌ترین شهرهای پرجمعیت عراق در دوره امویان را تشکیل می‌دادند (لسترینج، ۱۳۷۷، ص ۴-۳). چون خلافت از امویان به عباسیان رسید، اوضاع چنین اقتضا کرد که پایتخت جدیدی برای دولت تازه، بنا شود؛ از این جهت خلیفه دوم عباسی، بغداد را در کنار دجله چند فرسخ بالای طیسفون (مدائن) ساخت و دیری نپائید که این پایتخت جدید، رونق و شکوه دمشق را که موجب فخر و مباهات سلسله امویان بود، تحت الشعاع خود قرار داد و مرکز خلافت عباسیان و طبعاً پایتخت عراق که قلب ممالک اسلامی خاورزمین شده بود، گردید (همان، ص ۲۷).

منصور در ساخت شهر بغداد، ۱۰۰ هزار نفر از «اهل حرفه‌ها و صناعات مختلف» (یعقوبی، ۱۳۵۶، ص ۹) را به کار گرفت و برای ساخت شهر ۴ میلیون و ۸۳۳ هزار درهم هزینه کرد (مقدسی، ۱۳۶۱، ج ۱، ص ۱۶۷). «ابوجعفر شهر مصیبه را نیز ساخت که پیش از آن دژ کوچکی بود» (یعقوبی، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۳۸۳)؛ حتی سفاح، اولین خلیفه عباسی که دوره کوتاهی خلافت کرد اقدام به شهرسازی نمود (مقریزی، ۱۴۰۸، ص ۱۸۹). «ابوالعباس در سال ۱۳۴ هـ.ق. از حیره منتقل شد و در انبار فرود آمد و آنجا شهری به نام هاشمیه ساخت» (یعقوبی، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۳۴۲). یعقوبی همچنین در البلدان آورده است: «چون ابوجعفر منصور... هنگامی که به خلافت رسید، میان کوفه و حیره شهری بنا کرد و آن را هاشمیه نامید» (همو، ۱۳۵۶، ص ۸). مهدی عباسی در سال ۱۶۳ شهر مرزی «حدث» را ساخت (همان، ج ۲، ص ۳۹۶). هارون بنای شهر کفریبا را که ساخت آن، از زمان مهدی آغاز شده بود به اتمام رساند (بلاذری، ۱۳۳۷، ص ۲۴۲). معتصم نیز شهر سامراء را بنا و برای آن ۵۰۰ هزار دینار هزینه کرد (ابن ظافر، ۱۴۲۲، ص ۲۶۸). یکی از عوامل تهدیدکننده چنین شهرهایی که هزینه‌های زیادی برای ساخت و مسکونی نمودن آنها صرف می‌شد، زلزله بود.

برخی از زلزله‌های اتفاق افتاده در دوره اول عباسیان عبارت‌اند از: زلزله خراسان در سال ۲۰۱ (طبری، بی تا، ج ۸، ص ۵۵۶)؛ زلزله‌های عظیم سال ۲۰۳ در مناطق خراسان، بلخ، طالقان، فاریاب و جوزجان که به مدت هفتاد روز پیاپی ادامه داشت و خانه‌ها و شهرها را ویران کرد و بسیاری را کشت (ابی‌الفداء، ۱۹۹۷، ج ۱، ص ۳۳۱)؛ زلزله در یمن، عدن و اندلس در سال ۲۱۲ هـ.ق. که به گفته ابن‌اثیر، تخریب گسترده منازل مسکونی و کشته‌های زیاد به همراه داشت (ابن‌اثیر، ۱۹۶۵، ج ۶، ص ۳۳۵)؛ در زلزله شدید صنعا در سال ۲۱۶، آبادی‌های زیادی به طور کامل تخریب شدند و تعداد کشته‌ها غیرقابل‌شمارش بود (مطاع، ۱۴۰۷، ص ۶۹)؛ در دو سال متوالی یعنی سال‌های ۲۲۵ (ذهبی، ۱۹۸۹، ج ۱۶، ص ۲۲) و ۲۲۶ (ابن‌اثیر، ۱۹۶۵،

ج ۶، ص ۵۲۱) در اهواز زلزله رخ داده است. سایر زلزله‌های بخش غربی قلمرو جغرافیایی عباسیان عبارت‌اند از: زلزله مصر در سال ۱۸۰ (ابن تغری بردی، ۱۳۹۲، ج ۲، ص ۹۹)؛ زلزله و رانش زمین در مَصیصه در سال ۱۸۷ (طبری، بی تا، ص ۸، ص ۳۰۲).

در دوره حکومت متوکل در سال ۲۳۲ در شام زلزله سختی رخ داد (ابن اثیر، ۱۹۶۵، ج ۹، ص ۱۵۰). در سال ۲۳۳ هجری زلزله دمشق (ذهبی، ۱۹۸۹، ج ۱۷، ص ۱۱) حدود ۵۰ هزار نفر تلفات جانی داشت (مقریزی، ۱۴۰۸، ص ۲۶۵). به گفته ابوالمحاسن در دوره متوکل و در سال ۲۳۹ زلزله‌ای سراسری اکثر مناطق اسلامی را در بر گرفت (ابن تغری بردی، ۱۳۹۲، ج ۲، ص ۳۰۰). زلزله مهیب و رانش زمین در مغرب که به سال ۲۴۰ اتفاق افتاد، سیزده منطقه را به طور کلی در زمین فرو برد و از نقشه‌ها حذف کرد (ذهبی، ۱۹۸۹، ج ۱۷، ص ۳۰). در سال ۲۴۱ ه.ق. در مناطق ری، سرخس، نیشابور، همدان، حلوان و اهواز زلزله‌ای رخ داد که در آن، خانه‌ها در سطح وسیعی تخریب و مردم زیادی کشته شدند. این زمین لرزه چندین ماه پس لرزه‌هایی را هم به دنبال داشت (ابن اثیر، ۱۹۶۵، ج ۷، ص ۸۰).

زلزله و رانش زمین در سال ۲۴۲ ه.ق. یکی از مخرب‌ترین بلایای طبیعی بود که عباسیان در قلمرو شرقی خود، با آن مواجه شدند. این زلزله که در خراسان، شام، یمن، دامغان، قومس، فارس، ری، اصفهان و طبرستان رخ داد، حداقل ۴۵ هزار کشته داشت و زیرساخت‌ها را در سطح وسیعی تخریب کرد (ر.ک: ابن اثیر، ۱۹۶۵، ج ۷، ص ۸۱). به گفته ابوالمحاسن «در این زلزله ریزش سنگ‌ها، مزارع را از بین برد و خسارت‌های سنگین به کشاورزی وارد کرد؛ تا جایی که شایعه شد در ماه رمضان پرنده‌ای در آسمان فریاد می‌زد یا ایها الناس اتقواالله اتقواالله اتقواالله» (ابن تغری بردی، ۱۳۹۲، ج ۲، ص ۳۰۷). آن‌طور که در این گزارش تاریخی دیده می‌شود، تخریب علاوه بر بنیان‌ها و ساختمان‌های شهری، زمین‌های زراعی را هم از بین برد. هنگامی که قسمتی از کشت و کار نابود می‌شود، زمین باید دوباره زیر کشت می‌رفت. اغلب زیرساخت‌های کشاورزی مانند کانال‌ها، زهکشی‌ها، امکانات ذخیره‌سازی و غیره چندین سال طول می‌کشید تا بازسازی شوند. در این صورت کمبود نهاده‌های تولید آن هم برای طولانی‌مدت، رکود را به بخش صنعت و تجارت هم می‌کشاند و وضعیت اقتصادی را بدتر می‌کرد (امام‌قلی پور، ۱۳۹۳، ص ۶۶).

علاوه بر همه این موارد، آسیب دیدن جاده‌ها و راه‌های مواصلاتی و تخریب کاروان‌سراهای بین راه، وقفه‌ای در انجام همه مبادلات تجاری ایجاد می‌کرد و واردات کالاهای ضروری به شهرها و سکونت‌گاه‌ها را - که در زمان بلایای طبیعی، تأمین آن‌ها باید بسیار فوری صورت می‌گرفت - ناممکن یا سخت می‌کرد. اگرچه ارقام روشنی از مخارج عباسیان برای جبران

این نوع خسارت‌ها در منابع تاریخی ثبت نشده است؛ اما می‌توان حدس زد که حجم این خسارت‌ها چقدر بالا بوده است. به گفته ابوالمحاسن «در این زلزله ریزش سنگ‌ها، مزارع را از بین برد و خسارت‌های سنگین به کشاورزی وارد کرد؛ تا جایی که گفته می‌شد در ماه رمضان پرنده‌ای در آسمان فریاد می‌زد یا ایها الناس اتقوا الله اتقوا الله اتقوا الله» (ابن تغری بردی، ۱۳۹۲، ج ۲، ص ۳۰۷).

در زلزله‌ای سراسری که در سال ۲۴۵ ه.ق. در مناطق انطاکیه، جزیره، ثغور، طرسوس، شام، لاذقیه، جبله، مصیبه، رقه، ادنه، حران، راس‌عین، حمص، دمشق و همه بلاد مغرب رخ داد، متوکل تنها برای بازسازی منازل، مبلغ سه میلیون درهم هزینه کرد (ابن اثیر، ۱۹۶۵، ج ۷، ص ۸۷؛ طبری، بی‌تا، ج ۹، ص ۲۱۲)؛ گزارش‌ها نشان‌دهنده کشته‌های بسیار، تخریب منازل و پل‌ها و جاده‌ها در این واقعه است (طبری، بی‌تا، ج ۹، ص ۲۱۳-۲۱۲). به گفته ابن اثیر فقط در انطاکیه ۹۰ برج و تعداد زیادی قلعه و هزار و پانصد خانه ویران شد (ابن اثیر، ۱۹۶۵، ج ۷، ص ۸۷). زلزله سال ۲۴۵ ه.ق. همه دنیا را تکان داد و همه شهرها و قلعه‌ها و قنات‌ها را تخریب کرد (مقریزی، ۱۴۰۸، ص ۲۶۵). در زمان متوکل، گرمای شدید مکه در سال ۲۳۸ نیز تلفات جانی داشت (طبری، بی‌تا، ج ۹، ص ۱۲۴)؛ در سال ۲۴۱، طوفان‌های شدید مناطق سرخس، نیشابور، همدان، ری و حلوان هم کشته‌های زیادی به جا گذاشت (ابن اثیر، ۱۹۶۵، ج ۷، ص ۸۰)؛ بارش تگرگ و یخبندان دمشق در سال ۲۴۴، صدمات زیادی به زمین‌های کشاورزی وارد کرد (حاجی خلیفه، ۱۳۷۶، ج ۱، ص ۶۶)؛ در سال ۲۴۴، در سفری که متوکل به دمشق آمد، به خاطر سرما و نمناکی، شهر بیماری‌زا و نرخ کالاها گران شده بود. یخبندان از رسیدن خواربار به کسانی که در راه مانده بودند جلوگیری می‌کرد؛ به همین دلیل متوکل مجبور شد به سامرا برگردد (طبری، بی‌تا، ج ۹، ص ۲۱۰).

در سال ۲۳۴ و زش باد شدید هم در عراق به مدت ۵۰ روز ادامه یافت و موجب سوختن مزارع کوفه، بصره، بغداد و کشته شدن تعداد زیادی از مردم به‌ویژه مسافران شد (ذهبی، ۱۹۸۹، ج ۱۷، ص ۱۲). مقریزی نوشته است: «لقد كانت أيام المتوکل مليئةً بالأحوال، ففي عام ۲۳۴ هـ هبت ريح بالعراق شديدة السموم، و لم يعهد مثلها، أحرقت زرع الكوفة و البصرة و بغداد، و قتلت المسافرين، و دامت خمسين يوماً، و عمت الموصل، بحيث منعت الناس من المعاش في الاسواق، و من المشى في الطرقات، و أهلكت خلقاً عظيماً» (مقریزی، ۱۴۰۸، ص ۲۶۵). به تصریح همین مورخ «و هكذا كانت أيام المتوكل كلها أحوال و مصائب» (همان).

بلایای طبیعی عصر اول عباسیان					
ردیف	سال وقوع	نوع بلایای طبیعی	نام خلیفه	منطقه جغرافیایی	توصیف در منابع
۱	۱۳۲	شیوع وبا	سفاح	حران	شیوع وبا در زندان مروان بن محمد در حران و احتمال مرگ ابراهیم امام بر اثر ابتلا به وبا (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۵۳/۱۵ و طبری، بی تا: ج ۷، ص ۴۳۶)
۲	۱۳۴	شیوع طاعون	سفاح	ری	طاعون در ری (ابن تغری بردی، ۱۳۹۲، ج ۱، ص ۳۲۹)
۳	۱۴۶	آتش سوزی	منصور	بصره	تخریب خانه‌های پیروان ابراهیم قتیل باخمی در بصره به دستور منصور دوانیقی و آتش زدن نخل‌های مزارع آنان (طبری، بی تا، ج ۷، ص ۶۵۵)
۴	۱۴۸	آتش سوزی	منصور	موصل	آتش زدن بازار موصل توسط خوارج و یاران حسان بن مجالد در جریان جنگ با سپاه منصور دوانیقی (ابن اثیر، ۱۹۶۵، ج ۵، ص ۵۸۴)
۵	۱۵۸	شیوع وبا	مهدی	عراق	(طبری، بی تا، ج ۸، ص ۱۱۵)
۶	۱۵۹	آتش سوزی	مهدی	بغداد	آتش گرفتن کشتی‌ها در بغداد و کشته شدن تعداد زیادی از مردم (طبری، بی تا، ج ۸، ص ۱۲۱)
۷	۱۶۱	آتش سوزی	مهدی	اندلس	آتش زدن کشتی‌ها توسط عبدالرحمن داخل اموی در جنگ با عبدالرحمن بن حبيب فهری صقلی (ابن اثیر، ۱۹۶۵، ج ۶، ص ۵۴)
۸	۱۶۴	کمبود شدید آب در حج	مهدی	مکه	کمبود شدید آب در حج به طوری که مهدی عباسی از نیمه راه از سفر حج بازگشت (ابن تغری بردی، ۱۳۹۲، ج ۲، ص ۴۷)
۹	۱۶۷	شیوع وبا شیوع طاعون	مهدی	وبا در بصره و بغداد طاعون در عراق عرب	(ابن اثیر، ۱۹۶۵، ج ۶، ص ۷۵) شیوع طاعون در عراق عرب (حاجی خلیفه، ۱۳۷۶، ج ۱، ص ۵۷)
۱۰	۱۶۸	وبا	مهدی	عراق	«در پایان سال ۱۶۸ و آغاز ۱۶۹ مردم به وبا و بسیار مردن و تاریکی و خاک سرخی که آن را در بسترها و بر روهای خود می یافتند، گرفتار شدند» (یعقوبی، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۴۰۳)
۱۱	۱۷۰	طاعون	هارون	فلسطین	«در آغاز خلافت رشید، طاعونی در فلسطین بیامد که همه چیز را در کام خود فرو برد» (بلاذری، ۱۳۳۷، ص ۲۳۰)
۱۲	۱۷۴	شیوع وبا	هارون	مکه	(طبری، بی تا، ج ۸، ص ۲۳۹)
۱۳	۱۷۷	طوفان شدید	هارون	عراق	(طبری، بی تا، ج ۸، ص ۲۵۵)
۱۴	۱۸۰	زلزله	هارون	مصر	(ابن تغری بردی، ۱۳۹۲، ج ۲، ص ۹۹)
۱۵	۱۸۲	سیل	هارون	اندلس	(ابن اثیر، ۱۹۶۵، ج ۶، ص ۱۶۲)

۱۶	۱۸۷	زلزله	هارون	مَصیصه شام	زلزله در مَصیصه و فروریختن دیوارهای شهر (طبری، بی تا، ج ۸، ص ۳۰۲)
۱۷	۱۹۷	آتش سوزی	امین	بغداد	کشته شدن تعدادی از مردم بغداد بر اثر دستور امین برای آتش زدن محل حریبه. در این آتش سوزی خانه های مردم سوخت. (ابن اثیر، ۱۹۶۵، ج ۶، ص ۲۷۱)
۱۸	۱۹۸	آتش سوزی	مأمون	بغداد	آتش زدن بغداد در جریان شورش سپاهیان علیه طاهر ذو الیمینین. (طبری، بی تا، ج ۸، ص ۴۶۹)
۱۹	۲۰۰	آتش سوزی	مأمون	بصره	آتش زدن خانه های بنی عباس در بصره توسط زیدالنار (ذهبی، ۱۹۸۹، ج ۱۳، ص ۷۶)
۲۰	۲۰۱	زلزله قحطی وبا خشکسالی	مأمون	خراسان، ری و اصفهان	زلزله در خراسان (حاجی خلیفه، ۱۳۷۶، ج ۱، ص ۵۵۶) در زمان خلافت مأمون، در سال ۲۰۱ ق، مردمان خراسان، اصفهان و ری به خشکسالی سنگینی گرفتار شدند و قحطی سختی در ایران شد و بسیاری از گرسنگی جان دادند. (ابن اثیر، ۱۹۶۵، ج ۵، ص ۴۴۰)
۲۱	۲۰۳	زلزله	مأمون	خراسان، بلخ، طالقان، فاریاب، جوزجان و سراسر ماوراءالنهر	زلزله های عظیم به مدت هفتاد روز پیاپی که خانه ها و شهرها را ویران کرد و بسیاری را کشت. بخشی از شهر بلخ به کلی ویران شد. (ابی الفداء، ۱۹۹۷، ج ۱، ص ۳۳۱)
۲۲	۲۰۴	قحطی	مأمون		به سال ۲۰۴ هق. در بلاد مشرق قحطی بزرگ و در خراسان و جاهای دیگر وبا بود. و هم در این سال بابک خرمی با یاران جاویدان بن شهرک در دیار بدین خروج کرد (مسعودی، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۴۴۱)
۲۳	۲۰۵	طغیان دجله	مأمون	عراق	طغیان دجله در این سال بسیاری از منازل مسکونی و ساختمان های بغداد را تخریب کرد. (ابن اثیر، ۱۹۶۵، ج ۶، ص ۳۶۲)
۲۴	۲۰۶	سیل	مأمون	در بیشتر مناطق عراق به ویژه منطقه سواد	زمین های کشاورزی و غلات از بین رفتند (ابن تغری بردی، ۱۳۹۲، ج ۲، ص ۱۸۰)
۲۵	۲۰۷	خشکسالی	مأمون	اندلس	خشکسالی در اندلس (ابن اثیر، ۱۹۶۵، ج ۶، ص ۳۸۴) خشکسالی و قحطی شدید در اندلس (ابن اثیر، ۱۹۶۵، ج ۶، ص ۳۸۴) قحطی و گرانی در بغداد و بصره و کوفه (طبری، بی تا، ج ۸، ص ۵۹۶)
۲۶	۲۱۲	زلزله سیل	مأمون	زلزله در یمن و عدن سیل در اندلس	زلزله، تخریب گسترده منازل مسکونی و آبادانی ها و کشته های زیاد به همراه داشت (ابن اثیر، ۱۹۶۵، ج ۶، ص ۴۰۸)
۲۷	۲۱۳	وبا	مأمون	سرقوسه	شیوع وبا در اردوگاه مسلمانان و مرگ و میر سپاهیان (ابن اثیر، ۱۹۶۵، ج ۶، ص ۳۳۵)
۲۸	۲۱۴	خشکسالی	مأمون	نیشابور	(ابن اثیر، ۱۹۶۵، ج ۵، ص ۴۹۲)

۲۹	۲۱۶	سرمای شدید زلزله	مأمون	سرمای شدید در عراق زلزله در صنعا	سرمای شدید در عراق (طبری، بی تا، ج ۸، ص ۶۲۶) در زلزله شدید صنعا آبادی های زیادی به طور کامل تخریب شدند و تعداد کشته ها غیر قابل شمارش بود. (مطاع، ۱۴۰۷، ص ۶۹)
۳۰	۲۱۷	آتش سوزی	مأمون	بصره	(ذهبی، ۱۹۸۹، ج ۱۵، ص ۱۸)
۳۱	۲۱۸	شیوع وبا و قحطی	معتمد	مصر	(ذهبی، ۱۹۸۹، ج ۱۵، ص ۲۷)
۳۲	۲۱۹	طغیان دجله	معتمد	عراق	طغیان دجله و ناتوانی معتمد عباسی برای رفتن به قاطول (طبری، بی تا، ج ۸، ص ۲۰)
۳۳	۲۲۰	خشکسالی	معتمد	سیستان	(مؤلف ناشناخته تاریخ سیستان، ۱۳۳۶، ص ۱۸۶)
۳۴	۲۲۲	آتش سوزی	معتمد	بَدَ تنها	آتش زدن و تخریب بَدَ توسط افشین پس از پیروزی بر بابک خرّم دین (طبری، بی تا، ج ۹، ص ۴۴)
۳۵	۲۲۳	زلزله	معتمد	فرغانه	زلزله در فرغانه و کشته شدن ۱۵ هزار تن از مردم (ابن تغری بردی، ۱۳۹۲، ج ۲، ص ۲۳۸) تخریب عمّوریه و به آتش کشیدن آن پس از تصرف آنجا به دستور معتمد عباسی (ذهبی، ۱۹۸۹، ج ۱۶، ص ۱۳)
۳۶	۲۲۵	زلزله	معتمد	اهواز	طولانی شدن روزهای تکرار زلزله اهواز باعث فرار کردن مردم از این شهر شد (ذهبی، ۱۹۸۹، ج ۱۶، ص ۲۲)
۳۷	۲۲۶	زلزله و طوفان آتش سوزی	معتمد	زلزله و طوفان در اهواز	زلزله و طوفان در اهواز خرابی های زیادی به جا گذاشت (ابن اثیر، ۱۹۶۵، ج ۶، ص ۵۲۱) آتش زدن شهرها در افریقیه توسط خوارج (ابن اثیر، ۱۹۶۵، ج ۶، ص ۵۱۹) آتش زدن شهر عباسیه در افریقیه توسط افلح بن عبد الوهاب اباضی (ابن اثیر، ۱۹۶۵، ج ۶، ص ۵۲۹)
۳۸	۲۲۷	آتش سوزی	وائق	بغداد	در زمان وائق در بغداد آتش سوزی شد و وائق «بر جمعی از بازرگانان مال های بسیار تقسیم نمود و برای جماعتی خانه ساخت» (یعقوبی، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۵۱۱) سرمای سخت و وبا در سیستان (مؤلف ناشناخته تاریخ سیستان، ۱۳۳۶، ص ۱۹۰)
۳۹	۲۲۸	گرمای شدید ریزش کوه بر سر حجاج	وائق	مکه	کشته شدن جمع زیادی از حجاج در اثر سقوط بخشی از کوه در جمره عقبه (طبری، بی تا، ج ۹، ص ۱۲۴) گرمای شدید در مکه (ابن اثیر، ۱۹۶۵، ج ۷، ص ۹) قحطی و گرانی در مکه (ابن اثیر، ۱۹۶۵، ج ۷، ص ۹)

سیل در موصل تلفات جانی بسیار زیادی داشت. و فيها غرق کثیر من الموصل او هلك [فيها خلق قيل كانوا نحو مائه ألف إنسان. (ابن اثیر، ۱۹۶۵، ج ۷، ص ۳۵) زلزله و سیل و یخبندان این سال در موصل، صد هزار کشته داشت (ازدی، ۱۴۲۷، ج ۲، ص ۱۸) زلزله‌های شدید و پی‌درپی در شام (ذهبی، ۱۹۸۹، ۹/۱۷) مرگ و میر حجاج در اثر تشنگی (طبری، بی‌تا، ج ۹، ص ۱۵۰) قحطی شدید در اندلس (طبری، بی‌تا، ج ۹، ص ۲۱۶)	موصل شام	متوکل	سیل در موصل زلزله در موصل زلزله در شام مرگ و میر حجاج در اثر تشنگی	۲۳۲	۴۰
زلزله در دمشق، تخریب بخشی از مسجد جامع دمشق و مردن تعدادی از مردم زیر آوار (ذهبی، ۱۹۸۹، ص ۱۱/۱۷)	دمشق	متوکل	زلزله	۲۳۳	۴۱
وزش باد شدید در عراق به مدت ۵۰ روز و سوختن مزارع و کشته شدن تعدادی از مردم (ذهبی، ۱۹۸۹، ص ۱۲/۱۷)	عراق	متوکل	باد شدید	۲۳۴	۴۲
سیل در اندلس موجب تخریب پل‌های مهم شد (ابن اثیر، ۱۹۶۵، ج ۷، ص ۵۱) زرد رنگ شدن آب دجله به مدت سه روز (طبری، بی‌تا، ص ۹، ص ۱۸۱)	سیل در اندلس آلودگی آب در عراق	متوکل	سیل آلودگی آب دجله	۲۳۵	۴۳
(ابن اثیر، ۱۹۶۵، ج ۶، ص ۱۲۴)	ری	متوکل	زلزله	۲۳۶	۴۴
آتش سوزی گسترده در عسقلان (ذهبی، ۱۹۸۹، ص ۲۳/۱۷) وزش باد شدید در عسقلان (حاجی خلیفه، ۱۳۷۶، ج ۱، ص ۱۷۳)	عسقلان	متوکل	آتش سوزی	۲۳۷	۴۵
سوختن ۵۰ هزار نفر در تفلیس در جریان آتش زدن این شهر توسط بغا (ابن اثیر، ۱۹۶۵، ج ۷، ص ۶۷) آتش زدن شهر دمیاط توسط رومیان (ابن تغری بردی، ۱۳۹۲، ج ۲، ص ۲۹۲) گرمای شدید در مکه (طبری، بی‌تا، ص ۹، ص ۱۲۴)	تفلیس دمیاط	متوکل	آتش سوزی گرمای شدید در مکه	۲۳۸	۴۶
زلزله سراسری در اکثر سرزمین‌های اسلامی (ابن تغری بردی، ۱۳۹۲، ج ۲، ص ۳۰۰)	زلزله سراسری در اکثر سرزمین‌های اسلامی	متوکل	زلزله	۲۳۹	۴۷
سیزده منطقه در مغرب به‌طور کلی در زمین فرو رفت (ذهبی، ۱۹۸۹، ص ۳۰/۱۷)	مغرب	متوکل	زلزله و رانش زمین	۲۴۰	۴۸

<p>زلزله در ری موجب تخریب خانه‌ها و کشته شدن جمع کثیری از مردم گردید. این زلزله به مدت ۴۰ روز تکرار شد. در این سال طوفان‌های شدید سرخس و نیشابور و همدان و ری و حلوان هم کشته‌های زیادی به جا گذاشت. (ابن اثیر، ۱۹۶۵: ۸۰/۷) شیوع بیماری در بین چهارپایان و تلف شدن اسبان و گاوها. (طبری، بی تا، ج ۹، ص ۲۰۱)</p>	<p>زلزله در ری طوفان و سرما در سرخس و نیشابور و همدان و ری و حلوان و اهواز</p>	<p>متوکل</p>	<p>زلزله طوفان و سرما شیوع بیماری های مسری بین چهارپایان</p>	<p>۴۹</p>	<p>۲۴۱</p>
<p>زلزله سراسری که حدود ۴۵۰۰۰ نفر کشته داشت همراه بود با صداهای هولناک زمین (ابن اثیر، ۱۹۶۵: ۸۱/۷) این زلزله سراسری بود به ویژه در مناطق دامغان، الری و جرجان و نیشابور و طبرستان و اصبهان. در این زلزله ریزش سنگ‌ها مزارع را از بین برد و خسارت‌های سنگین به کشاورزی وارد کرد تا جایی که گفته می‌شد در ماه رمضان پرنده‌ای در آسمان فریاد می‌زد یا ایها الناس اتقوا الله اتقوا الله اتقوا الله. (ابن تغری بردی، ۱۳۹۲، ج ۲، ص ۳۰۷)</p>	<p>خراسان، شام، یمن، دامغان، قومس و فارس و ری و اصفهان و طبرستان</p>	<p>متوکل</p>	<p>زلزله و رانش زمین</p>	<p>۵۰</p>	<p>۲۴۲</p>
<p>صدمه زدن به زمین‌های کشاورزی (حاجی خلیفه، ۱۳۷۶، ج ۱، ص ۶۶)</p>	<p>عراق</p>	<p>متوکل</p>	<p>بارش تگرگ یخبندان در دمشق</p>	<p>۵۱</p>	<p>۲۴۴</p>
<p>گزارش‌ها نشان‌دهنده کشته‌های بسیار، تخریب منازل و پل‌ها و جاده‌هاست. متوکل تنها برای معجرو حین، مبلغ سه میلیون درهم هزینه کرد (ابن اثیر، ۱۹۶۵، ج ۷، ص ۸۷ و طبری، بی تا، ج ۹، ص ۲۱۲) کمبود شدید آب در مکه به سبب فروریختن چشمه مکه و تعمیر آن به کمک مادر متوکل عباسی (ابن اثیر، ۱۹۶۵، ج ۷، ص ۸۸)</p>	<p>در مناطق انطاکیه، جزیره، ثغور، طرسوس، شام، لاذقیه، جبله، مضیصه، رقه، ادنه، حران، راس عین، حمص، دمشق و همه بلاد مغرب و مدائن و بغداد</p>	<p>متوکل</p>	<p>این زلزله سراسری با عوارض طبیعی دیگر همراه بود. کمبود شدید آب در مکه</p>	<p>۵۲</p>	<p>۲۴۵</p>

جدول ۱: بلایای طبیعی عصر اول عباسیان

۸. نتیجه گیری

یکی از بزرگترین آسیب‌ها در مطالعات تاریخی، عدم توجه به جایگاه سنت‌های الهی و یا قواعد حاکم بر نتایج اعمال در منظومه نگاه الهی و توحیدی است. در این زمینه، بسیاری از وقایع، فقط از منظر فیزیکی و یا مادی تحلیل و بررسی می‌شود لکن امور متافیزیکی و معنوی کمتر مورد توجه قرار می‌گیرد. ظلم و ستم و یا هتک حرمت نسبت به اولیای الهی از جمله موضوعاتی است که باید بیش از پیش مورد بهره‌برداری تحلیل‌گران تاریخی قرار گیرد. متوکل عباسی در سال ۲۳۲ هجری به خلافت رسید و تا سال ۲۴۷ حکومت کرد. مطابق گزارش‌های تاریخی که در جدول پیوست تجمیع شده‌اند، بیشترین تعداد حجم کمی بلایای طبیعی دوره عباسیان در زمان این خلیفه عباسی رخ داده است. بلایای این دوره هم از نظر پراکندگی قلمرو جغرافیایی و هم از نظر انواع مختلف شکل حوادث رخ داده بسیار وسیع است و در آن بلایای متمایزی که قبلاً کم سابقه بوده از جمله آلودگی گسترده آب‌ها، سقوط بخشی از کوه در جمره عقبه و مرگ و میر حجاج مکه به علل مختلف دیگر، یخبندان‌های شدید و وزش بادهای سوزاننده زمین‌ها و... دیده می‌شود.

مهم‌ترین نکته در بلایای رخ داده در زمان متوکل آمار بسیار بالای کشته‌ها به‌ویژه در زلزله‌های سراسری و پیاپی این دوره است. فرورفتن بخش‌هایی از سرزمین‌های اسلامی در زمین به طوری که برای همیشه از نقشه مناطق مسکونی حذف گردیدند نیز از جمله اخبار تاریخی بی‌سابقه در زمان عباسیان می‌باشد. پیامدهای بلاهای این دوره به حدی بود که به نوشته منابع تاریخی گفته می‌شد مردم از شدت ترس تصور می‌کردند در ماه رمضان پرنده‌ای در آسمان فریاد می‌زد: یا ایها الناس اتقوا الله اتقوا الله اتقوا الله تا جایی که مورخان، زمان متوکل را زمان بلایا و مصیبت‌ها توصیف کرده‌اند. در این میان آنچه شایسته درنگ و تأمل بیش از پیش است موضوع همزمانی و تلاقی این دوره با جریان هتک حرمت کربلا و مرقد مطهر امام حسین علیه‌السلام است که می‌تواند الگویی برای بررسی‌های مشابه تاریخی قرار گیرد.

منابع و مآخذ

- ابن قتیبه، عبدالله بن مسلم، (۱۹۹۲م)، **المعارف**، قاهره، هیئته المصریه العامه للکتاب.
- ابن اثیر، عزالدین أبو الحسن علی بن ابی الکریم، (۱۳۸۵ق)، **الکامل فی التاریخ**، بیروت، دار صادر.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۷۸ق)، **عیون أخبار الرضا علیه السلام**، تهران، جهان.
- ابن تغری بردی، یوسف بن تغری بردی الاتابکی، (۱۳۹۲ق). **النجوم الزاهره فی ملوک مصر والقاهره**، قاهره، الموسسه المصریه العامه.
- ابن حجر عسقلانی، ابوالفضل احمد بن علی، (۱۴۱۳ق)، **بذل الماعون فی فضل الطاعون**، ریاض، دارالعاصمه.
- ابن ساعی، علی بن انجب، (۱۳۰۹ق)، **مختصر اخبار الخلفاء**، مصر، المطبعه الأميریه.
- ابن ظافر ازدی، علی بن ظافر، (۱۴۲۲ق)، **أخبار الدول المنقطعه**، قاهره، مکتبه الثقافه الدینیة.
- ابن عبدالحکم، ابوالقاسم، (۱۴۱۵ق)، **فتوح مصر والمغرب**، القاهره، مکتبه الثقافه الدینیة.
- ابن قولویه، جعفر بن محمد، (۱۳۸۸ش)، **کامل الزیارات**، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ابوالفرج اصفهانی، علی بن حسین، (۱۳۳۹ش)، **فرزندان ابوطالب**، مترجم: جواد فاضل، تهران، علمی.
- ابی الفداء، اسماعیل بن علی، (۱۴۱۷ق)، **تاریخ أبی الفداء المسمى المختصر فی أخبار البشر**، بیروت، دار الکتب العلمیه.
- ازدی، یزید بن محمد، (۱۴۲۷ق)، **تاریخ الموصل**، بیروت، دار الکتب العلمیه.
- امامقلی پور سفیددشتی، سارا، (۱۳۹۳ش)، **اقتصاد بلایای طبیعی**، تهران، نور علم.
- بک، عیسی، (بی تا)، **تاریخ الیمارستانات فی الإسلام**، بیروت، دار الرائد العربی.
- بلاذری، احمد بن یحیی، (۱۹۹۶م)، **انساب الاشراف**، بیروت، دارالفکر.
- بلاذری، احمد بن یحیی، (۱۳۳۷ش)، **فتوح البلدان**، تهران، نقره.
- ثعالی، عبدالملک بن محمد بن اسماعیل، (بی تا)، **ثمار القلوب فی المضاف والمنسوب**، قاهره، دار المعارف.
- حاجی خلیفه، مصطفی بن عبدالله، (۱۳۷۶ش)، **وقایع السنین و الاعوام**، تهران، احیاء کتاب.
- ذهبی، محمد بن احمد، (۱۴۰۹ق)، **تاریخ الإسلام و وفیات المشاهیر و الأعلام**، بیروت، دار الکتب العربی.
- سباعی، احمد، (۱۳۸۵ش)، **تاریخ مکه از آغاز تا پایان دولت شرفای مکه (۱۳۴۴ق)**، تهران، مشعر.
- سید، ایمن فؤاد، (۱۴۰۰ش)، **دولت فاطمیان در مصر، تحلیلی جدید**، مترجم: اسماعیل باغستانی، تهران، نشر نی.
- طبری، محمد بن جریر، (۱۳۷۵ش)، **تاریخ طبری**، مترجم: ابوالقاسم پاینده، تهران، اساطیر.
- طبری، محمد بن جریر، (بی تا)، **تاریخ الأمم والملوک**، بی تا، نور لایب.
- طوسی، محمد بن حسن، (۱۳۸۸ش)، **الأمالی**، مترجم: حسن زاده، قم، اندیشه هادی.
- العدوی، احمد، (۲۰۱۸م)، **الطاعون فی العصر الاموی**، بیروت، المرکز العربی للأبحاث و دراسه السياسات.
- لسترینج، گای، (۱۳۷۷ش)، **جغرافیای تاریخ سرزمین های خلافت شرقی**، مترجم: محمد عرفان، تهران، علمی و فرهنگی.

- مسعودی، علی بن الحسین، (۱۳۷۴ش)، **مروج الذهب و معادن الجواهر**، مترجم: ابوالقاسم پاینده، تهران، علمی و فرهنگی.
- مطاع، احمد بن احمد بن محمد، (۱۴۰۷ق)، **تاریخ الیمن الإسلامی من سنة ۲۰۴ق إلى سنة ۱۰۰۶ق**، بیروت، منشورات المدینه.
- مقدسی، ابو عبدالله محمد بن احمد، (۱۳۶۱ش)، **احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم**، تهران، شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.
- مقریزی، تقی الدین احمد بن علی، (۱۴۰۸ق)، **النقود الاسلامیة المسمی بشذور العقود فی ذکر النقود**، بیروت، دارالزهراء.
- مؤلف ناشناخته، (۱۳۶۶ش)، **تاریخ سیستان**، تهران، پدیده خاور.
- مؤلف ناشناخته، (۱۳۹۱ق)، **أخبار الدولة العباسیة و فیه أخبار العباس و ولده**، بیروت، دار الطلیعه للطباعه و النشر.
- والترز دالس، مایکل و الترز، (۱۳۹۵ش)، **طاعون و افول تمدن اسلامی**، مترجم: قربان بهزادیان نژاد، تهران، پژوهشکده تاریخ اسلام.
- وما، ا. دو، (۱۳۷۵ش)، **جغرافیای تاریخی بغداد**، مترجم: ایرج پروشانی، تهران، بنیاد دایره المعارف اسلامی.
- یعقوبی، احمد بن اسحاق، (۱۳۵۶ش)، **البلدان**، مترجم: محمد ابراهیم آیتی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- یعقوبی، احمد بن اسحاق، (۱۳۹۵ش)، **تاریخ یعقوبی**، مترجم: محمد ابراهیم آیتی، تهران، علمی و فرهنگی.

References

- Abu al-Faraj al-Isfahani‘ ,Ali bin al-Husayn .(1339) ,Farzandan-e Abutalib ,Translated by Javad Fazel ,Tehran‘ ,Elmi.
- Abu al-Fida ,’Isma’il bin’ Ali .(1417),Tarikh Abi al-Fida ‘al-Musammā al-Mukhtasar fi Akhbar al-Bashar ,Beirut ,Dar al-Kutub al’-Ilmiyyah.
- Al’-Adawi ,Ahmad .(2018) ,Al-Ta’un fi al’-Asr al-Umawi ,Beirut ,Al-Markaz al’-Arabi lil-Abhath wa Dirasat al-Siyasat.
- Al-Azdi ,Yazid bin Muhammad .(1427) ,Tarikh al-Mawsil ,Beirut ,Dar al-Kutub al’-Ilmiyyah.
- Al-Baladhuri ,Ahmad bin Yahya (1337) ,Futuh al-Buldan ,Tehran ,Noqreh.
- Al-Baladhuri ,Ahmad bin Yahya .(1996) ,Ansab al-Ashraf ,Beirut ,Dar al-Fikr.
- Al-Dhahabi ,Muhammad bin Ahmad .(1409) ,Tarikh al-Islam wa Wafayat al-Mashahir wa al-A’lam ,Beirut ,Dar al-Kitab al’-Arabi.
- Al-Maqdisi ,Abu‘ Abdullah Muhammad bin Ahmad .(1361) ,Ahsan al-Taqasim fi Ma’rifat al-Aqalim ,Translated by’ Alinaqi Monzavi ,Tehran ,Sherkat-e Mo’alefan va Motarjeman-e Iran.
- Al-Maqrizi ,Taqi al-Din Ahmad bin‘ Ali bin‘ Abd al-Qadir bin Muhammad.(1408) , Al-Nuqud al-Islamiyyah al-Musammā Shadhar al’-Uqud fi Dhikr al-Nuqud ,Beirut ,Dar al-Zahra.’
- Al-Mas’udi’ ,Ali bin al-Husayn .(1374) ,Muruj al-Dhahab wa Ma’adin al-Jawhar, Translated by Abolghasem Paayandeh ,Tehran ,Sherkat-e Intisharat-e’ Elmi va Farhangi.
- Al-Muta ,’Ahmad bin Ahmad bin Muhammad .(1407) ,Tarikh al-Yaman al-Islami min Sanat 204 AH ila Sanat 1006 AH ,Beirut ,Mansurat al-Madinah.
- Al-Sayyid ,Ayman Fu’ad .(1400) ,Dawlat-e Fatimiyan dar Mesr ,Tahllili-e Jadid, Translated by Esma’il Baghestani ,Tehran ,Nashr-e Ney.
- Al-Siba’i ,Ahmad .(1385) ,Tarikh-e Makkeh az Aghaz ta Payan-e Dowlat-e Shara-fa-ye Makkeh ,(1344) Tehran ,Masha’er.
- Al-Tabari ,Muhammad bin Jarir .(1375) ,Tarikh-e Tabari ,Translated by Abolghasem Paayandeh ,Tehran ,Asatir.
- Al-Tabari ,Muhammad bin Jarir,(n.d) .Tarikh al-Umam wa al-Muluk ,No Publisher, NoorLib.
- Al-Tha’alibi’ ,Abd al-Malik bin Muhammad bin Isma’il(n.d) .Thimar al-Qulub fi al-Mudaf wa al-Mansub ,Cairo ,Dar al-Ma’arif.
- Al-Tusi ,Muhammad bin al-Hasan .(1388) ,Al-Amali ,Qom ,Andisheh-ye Hadi.

- Al-Tusi ,Muhammad bin al-Hasan .(1388) ,Al-Amali ,Translated by Hasan Zadeh ,Qom ,Andisheh-ye Hadi.
- Al-Ya'qubi ,Ahmad bin Ishaq .(1356) ,Al-Buldan ,Translated by Mohammad Ebrahim Ayati ,Tehran ,Bongah-e Tarjamah va Nashr-e Kitab.
- Al-Ya'qubi ,Ahmad bin Ishaq .(1395) ,Tarikh-e Ya'qubi ,Translated by Mohammad Ebrahim Ayati ,Tehran ,Sherkat-e Intisharat-e' Elmi va Farhangi.
- Beck' ,Isa(,n.d .).Tarikh al-Bimaristanat fi al-Islam ,Beirut ,Dar al-Ra'id al'-Arabi.
- Hajji Khalifah ,Mustafa bin' Abdullah .(1376) ,Waqayi 'al-Sinin wa al-A'wam, Tehran ,Ihya-'e Kitab.
- Ibn' Abd al-Hakam ,Abul-Qasim .(1415) ,Futuh Misr wa al-Maghrib ,Cairo ,Maktabat al-Thaqafah al-Diniyyah.
- Ibn al-Athir' ,Izz al-Din Abul-Hasan' Ali bin Abi al-Karam .(1385) ,Al-Kamil fi al-Tarikh ,Beirut ,Dar Sadir.
- Ibn al-Sa'i' ,Ali bin Anjab .(1309) ,Mukhtasar Akhbar al-Khulafa' ,Egypt ,al-Matba'ah al-Amriyyah.
- Ibn Babuyah ,Muhammad bin' Ali' .(1378) .Uyun Akhbar al-Rida' alayhi al-salam, Tehran ,Jahan.
- Ibn Hajar al-Asqalani ,Abul-Fadl Ahmad bin Ali bin Muhammad bin Ahmad, .(1413)Badh al-Ma'un fi Fadl al-Ta'un ,Riyadh ,Dar al-Asimah.
- Ibn Qulawayh ,Ja'far bin Muhammad .(1388) ,Kamil al-Ziyarat ,Qom ,Daftar-e Intisharat-e Islami-ye Jami'eh-ye Modarresin-e Howzeh-ye' Elmiyyeh-ye Qom.
- Ibn Qutaybah' ,Abdullah bin Muslim .(1992) ,Al-Ma'arif ,Cairo ,al-Hay'ah al-Misriyyah al'-Ammah lil-Kitab.
- Ibn Taghribirdi ,Yusuf bin Taghribirdi al-Atabaki .(1392) ,Al-Nujum al-Zahira fi Muluk Misr wa al-Qahira ,Cairo ,Wizarat al-Thaqafah wa al-Irshad al-Qawmi, al-Mu'assasah al-Misriyyah al'-Ammah.
- Ibn Zahir al-Azdi' ,Ali bin Zahir .(1422) ,Akhbar al-Duwal al-Munqati'ah ,Cairo, Maktabat al-Thaqafah al-Diniyyah.
- Imamquli Pur Sefiddashti ,Sara .(1393) ,Eqtesad-e Balaya-ye Tabi'i ,Tehran ,Intisharat-e Elektroniki-e Nur-e' Elm.
- Le Strange ,Guy .(1377) ,Joghrafiya-ye Tarikhi-ye Sarzaminha-ye Khilafat-e Sharqi ,Translated by Mohammad Erfan ,Tehran ,Sherkat-e Intisharat-e' Elmi va Farhangi.
- Unknown Author .(1366) ,Tarikh-e Sistan ,Tehran ,Padideh-e Khavar.
- Unknown Author .(1391) ,Akhbar al-Dawlah al'-Abbasiyyah wa Fihhi Akhbar

al'-Abbas wa Waladuh ,Beirut ,Dar al-Tali'ah lil-Tiba'ah wa al-Nashr.

Walters Dalls ,Michael and Walters .(1395) ,Ta'un va Oful-e Tamaddon-e Eslami,
Translated by Ghorban Behzadiyan Nejad ,Tehran ,Pazhuheshkadeh-ye Tarikh-e
Eslam.

Wiet ,G .(1375) ,Joghrafiya-ye Tarikhi-ye Baghdad ,Translated by Iraj Paroushan,
Tehran ,Bonyad-e Dā'eratolma'āref-e Eslami.